

کاوشی نو در فهرست کتاب‌های شیعه

اسماعیل اثباتی

چکیده

شیعیان از دیرباز کتاب‌های بسیاری تألیف کردند. با گسترش تشیع و انتشار تألیفات آنها در بلاد مختلف، نیاز به شناخت این کتاب‌ها بیش از پیش احساس می‌شد؛ لذا در پاسخ به این نیاز فهرست‌هایی توسط بزرگان تألیف شد. علاوه بر این برخی از مخالفان چنین القا می‌کردند که شیعیان پشتوانه و ریشه عمیقی ندارند، و تشیع فرقه‌ای نوظهور و ابداعی است. برای پاسخ‌گویی به این شبهات شیخ طوسی و مرحوم نجاشی کتبی را تألیف کردند که مشتمل بر اسامی بزرگان و مؤلفان شیعه و کتاب‌های آنها بود.

این کتاب‌ها اکنون منبع بسیار مهمی برای شناخت تشیع و کتاب‌های شیعی در قرون اولیه اسلامی هستند. معمول‌ترین شیوه استفاده از کتب رجالی و فهارس موجود، شناخت راویان ثقه و ضعیف و کتاب‌های منسوب به آنهاست. در این نوشته سعی کرده‌ایم این کتاب‌ها را از زاویه‌ای دیگر مورد کاوش و بررسی قرار دهیم؛ لذا تنها به اطلاعاتی که از اسامی کتاب‌های مؤلفین به دست می‌آید اشاره می‌کنیم. با مطالعه اسامی کتاب‌های مذکور در فهرست‌ها، می‌توان به علوم رایج در جامعه و انواع کتاب‌های نگاشته شده پی برد. از طرفی شناخت بزرگان تشیع و گرایش‌های فکری آنان، همچنین آشنایی با شهرهای مهم شیعیان نیز، از این رهگذر ممکن می‌نماید.

ناگفته نماند مطالب و مثال‌های مطرح شده در این مقاله از رجال نجاشی استخراج شده، ولی انحصار به این کتاب ندارد و در مورد سایر کتاب‌های فهرست، چون فهرست طوسی نیز صادق است.^۱

کلید واژه‌ها: فهرست نجاشی، جامعه علمی شیعه، مراکز شیعه.

۱. شماره‌هایی که در متن مقاله آمده، به شماره عناوین در رجال نجاشی مربوط است؛ لذا از ذکر نام کتاب خودداری شده است.

فهرست نجاشی از میراث‌های ارزشمندی است که از قرون اولیه اسلامی به یادگار مانده است، و گنجینه‌ای گرانبهاست که اطلاعات ذی‌قیمتی در اختیار ما قرار می‌دهد؛ ولی بهره‌برداری از آن منحصر به جرح و تعدیل روایت شده است. مرحوم نجاشی در صدد پاسخ‌گویی به شبهات مخالفین در مورد نبود عالمان بزرگ و کتاب‌های مهم در میان شیعیان بوده است، از این رو اطلاعاتی که ایشان راجع به کتاب‌های مؤلفین بیان می‌کند دقیق، عالمانه و بسیار مفید است. مطالعه اسامی کتاب‌های مذکور، اطلاعات ارزشمندی در اختیار ما قرار می‌دهد که به مواردی از آنها اشاره می‌کنیم:

الف. شناخت موضوعات کتاب‌های شیعیان

مطالعه اجمالی اسامی کتاب‌های شیعیان، ما را با علومی که در آن روزگار رایج بوده آشنا می‌کند. از آن گذشته اهمیت آن علوم و کتاب‌های شیعیان در زمینه آن علوم نیز قابل استخراج است. چند مورد از مهم‌ترین موضوعات کتاب‌های شیعه بدین صورت است:

۱. کتب فقهی

فقه از اولین موضوعاتی بود که شیعیان کتاب‌هایی را درباره آن تألیف کردند، چنان‌که نجاشی کتاب‌هایی را در زمینه فقه به ابورافع (رقم ۱) و پسرش علی بن ابورافع (رقم ۲) که از اصحاب و یاران حضرت علی علیه السلام بودند نسبت می‌دهد. باگذشت زمان کتاب‌های مستقلی در موضوعات فقهی چون نماز، حج، روزه و ... شکل گرفت، و در مرحله بعد کتاب‌های جامع فقهی که شامل ابواب مختلف از عبادات و معاملات بود پا به عرصه ظهور نهاد. جوامع فقهی ابتدا شامل سی باب بود که به ثلاثین شهرت یافت، و نجاشی حسین بن سعید (رقم ۱۳۶) علی بن مهزیار (رقم ۶۶۴) و صفوان بن یحیی (رقم ۵۲۴) را جزو صاحبان ثلاثین بر می‌شمرد.

کتب اربعه شیعه نمونه‌های تکامل یافته جوامع فقهی است که از قرون نخستین اسلامی به یادگار مانده است.

۲. کتب و جوامع حدیثی

شیعیان بر خلاف اهل سنت، نگارش احادیث را از صدر اسلام مورد توجه جدی قرار داده و مجموع کتاب‌هایی مثل کتاب سلیم بن قیس هلالی در زمان حضرت علی علیه السلام نگارش یافت (رقم ۴)، و در زمان سایر ائمه نیز نگارش مجموعه‌های حدیثی با جدیت دنبال شد تا جایی که برخی از شیعیان ده‌ها کتاب حدیثی در موضوعات مختلف به رشته تحریر درآوردند. نمونه بارز این افراد شیخ صدوق است که بالغ بر سیصد کتاب داشته است (رقم ۱۰۴۹)، و کتاب‌های شیخ مفید (رقم ۱۰۶۷)، عیاشی (رقم ۹۹۴) و محمد بن احمد صابونی (رقم ۱۰۲۲) نیز بالغ بر ده‌ها عنوان است.

۳. تفسیر و علوم قرآنی

تفسیر عیاشی (رقم ۹۴۴) تفسیر قمی (رقم ۶۸۰) از جمله تفاسیر ماثوری هستند که از دوران غیبت صغری به یادگار مانده‌اند، ولی نگارش کتاب‌های تفسیری در میان شیعیان محدود به این دو نفر نمی‌شود و بسیاری چون حسین بن سعید، علی بن اسباط و علی بن مهزیار نیز کتاب‌هایی در تفسیر نگاشته‌اند، و کتاب التفسیر یکی از سی کتاب موجود در جوامع معروف به ثلاثین می‌باشد (رقم ۱۳۶، ۶۶۳، ۶۶۴).

شیعیان در شاخه‌های مختلف علوم قرآنی چون ناسخ و منسوخ (رقم ۷۲، ۵۶۶، ۶۴۰)، وجوه و نظائر (رقم ۶۸۰)، و محکم و تشابه (رقم ۴۶۷، ۱۴۸) وارد شده و کتاب‌هایی را تألیف کردند. در علم قرائت نیز عبدالعزیز بن یحیی جلودی (رقم ۶۴۰) کتابی تألیف کرد. نجاشی ابان بن تغلب را از جمله قاریان مشهور دانسته و گوید: «ولأبان قراءة مفردة مشهورة عند القراء» (رقم ۷).

۴. کتب کلامی

حجم بسیار زیادی از کتاب‌های تألیفی شیعیان مربوط به مسائل و موضوعات گوناگون کلامی است، که در این جا به چند مورد از موضوعات مطرح اشاره می‌کنیم:

الف. توحید و صفات خدا

کتاب التوحید، نامی است که در بین اسامی کتاب‌های تألیفی شیعیان بسیار به چشم می‌خورد (رقم ۶۷، ۶۸، ۸۶ و ...)، و از آن گذشته کتاب‌های دیگری در نفی تشبیه و تجسیم (رقم ۱۶۳، ۸۸۹) و موضوعات مربوط به توحید چون: اراده (رقم ۷۰۸)، استطاعت (رقم ۴۶۷، ۶۶۶، ۸۸۷)، جبر (رقم ۲۱۵، ۴۶۳) و ... در میان تألیفات شیعیان به چشم می‌خورد.

ب. امامت

از مهم‌ترین اختلافات بین شیعه و اهل سنت بحث امامت و امور مربوط به آن است، از این رو کتاب‌های بسیاری در این زمینه از طرف هر دو فرقه نوشته شده است مانند: کتاب الشافی فی الامامة که توسط سید مرتضی (رقم ۷۰۸) و در جواب به شبهات قاضی عبدالجبار در کتاب المغنی نوشته شد. کتاب‌های الجمل فی الامامة، الرد علی محمد بن الازهر فی الامامة والتنبيه فی الامامة نیز توسط اسماعیل بن علی نوبختی نگارش یافت (رقم ۶۸).

در زمینه تاریخ و مقتل ائمه، فضایل ائمه و تعداد آن بزرگواران نیز کتاب‌های زیادی به رشته تحریر درآمده است (رقم ۱۹، ۸۶، ۶۹، ۷۳).

ج. غیبت

بعد از شهادت امام کاظم علیه السلام عده‌ای قائل به غیبت حضرت شدند و امامت حضرت امام رضا علیه السلام را منکر شدند. این عده که به واقفیه مشهور شدند کتاب‌هایی درباره مسئله غیبت نوشتند؛ از جمله این افراد می‌توان به حسن بن علی بن ابی حمزه بطائنی (رقم ۷۳) عبدالله بن جبلة کنانی (رقم ۵۶۳)، علی بن عمر اعرج (رقم ۶۷۱) و علی بن حسن طاطری (رقم ۶۶۷) اشاره کرد.

البته نباید تلاش‌های امامیه را در این زمینه از نظر دور داشت، چرا که بسیاری چون ابراهیم بن صالح انماطی (رقم ۱۳)، ابراهیم بن اسحاق احمری (رقم ۲۱) و احمد بن محمد بن عمران (رقم ۲۰۶) نیز در این باره کتاب‌هایی تدوین کردند و مجموعه‌های

بزرگی چون اکمال الدین و اتمام النعمة اثر شيخ صدوق (رقم ۱۰۴۹)، الغيبة طوسی (رقم ۱۰۶۸) و الغيبة نعمانی (رقم ۱۰۴۳) از آن دوران به یادگار مانده است.

کتاب‌های دیگری نیز پیرامون توقیعات امام زمان علیه السلام، مسائلی از امام زمان علیه السلام و ... نگاشته شد که اخبار القائم علیه السلام اثر علان کلینی (رقم ۶۸۲) از جمله آنهاست.

د. مناظرات

با گسترش نحله‌ها و گرایش‌های فکری، مجالس بحث و مناظره بین بزرگان مذاهب نیز رشد چشم‌گیری داشت. نمونه بارز این مجالس، مناظرات امام رضا علیه السلام است که توسط حسن بن محمد نوفلی (رقم ۷۵) و حسین بن محمد بن فضل (رقم ۱۳۱) در دو کتاب نگاشته شد.

بسیاری از بزرگان شیعه شرح مناظرات خود را مکتوب می‌کردند (رقم ۶۶۱، ۶۸) که از جمله آنها حسن بن موسی نوبختی است که مناظراتش با ابوالقاسم بلخی و ابو عبدالله بن مملک را جمع‌آوری و تدوین نمود (رقم ۱۴۸).

ابو عبدالله بن مملک که از معتزله بود به دست عبدالرحمن بن احمد بن جبرویه به مکتب اهل بیت گروید (رقم ۶۲۵) و خود به مناظره با بزرگان معتزله چون ابو علی جبائی پرداخت و کتابی در این زمینه نوشت (رقم ۱۰۳۳). ابن قبه (رقم ۱۰۲۳) و محمد بن عبدالملک الثبان (رقم ۱۰۶۹) نیز در اثر این گونه مناظرات، از اعتزال روی گرداندند و به تشیع پیوستند.

ه. کتاب‌های ردیه

شیعیان در نفی و طرد فرقه‌ها و نحله‌های منحرف، کتاب‌های ردیه‌ای نگاشتند که به مواردی از آنها اشاره می‌کنیم:

رد بر غیر مسلمان‌ها: این کتاب‌ها شامل ردّ بر یهود (رقم ۶۸)، زنادقه (رقم ۱۱۶۴)، ثنویه (رقم ۸۴۰)، براهمه (رقم ۶۹۱)، اصحاب تناسخ (رقم ۱۴۸)، منجمین (رقم ۷۰۴) و فیلسوفان (رقم ۶۹۱، ۱۱۶۴) است.

رد بر سایر فرق مسلمان: مشتمل بر کتاب‌های رد بر معتزله (رقم ۱۴۸)، مجبره (رقم

(۶۸)، مرجئه (رقم ۸۴۰)، قدریه (رقم ۸۹۷)، حشویه (رقم ۸۴۰)، اصحاب حلاج (رقم ۱۰۶۷)، اهل رؤیت (رقم ۱۴۸) مبغضین آل رسول ﷺ (رقم ۴۹۲) و ... می‌باشد.

رد بر فرقه‌های انحرافی شیعی: واقفیه از خطرناک‌ترین فرقه‌های شیعی هستند که در جامعه شیعی حضور جدی داشتند و فراوانی کتاب‌های ردّ بر واقفیه ناشنکر اهمیت این فرقه است (رقم ۱۰۵۰، ۸۴۰، ۱۱۸۳).

غلات نیز از نحله‌هایی هستند که بیشتر، از جامعه شیعه منشعب شدند و علی‌رغم افکار الحادی و شرک‌آمیز خود معمولاً جزو فرقه‌های شیعی مورد بحث قرار می‌گیرند. کتاب‌های ردّیه بسیاری بر فرقه‌های گوناگون غلات نوشته شد چنان‌که حسین بن سعید اهوازی یکی از کتاب‌های سی‌گانه خود را الرد علی الغلاة نام‌گذاری کرد (رقم ۱۳۶)، و بعد از او، این باب جزو ابواب کتب جوامع محسوب می‌شد، چنان‌که محمد بن حسن صفار (رقم ۹۴۸) و علی بن مهزیار (رقم ۶۶۴) نیز از او پیروی کردند.

فرقه‌های دیگر تشیع چون زیدیه (رقم ۱۰۲۳)، فطحیه (رقم ۳۱۱) قرامطه (رقم ۸۴۰، ۱۰۲۶) و اسماعیلیه (رقم ۶۹۱، ۱۰۴۳، ۱۰۶۲) نیز در میان شیعیان امامیه مورد نقض و طرد واقع شدند.

ردّ و نقد گرایش‌ها و تفکرات خاص برخی از بزرگان در میان امامیه امری رایج بوده است که معمولاً مربوط به امور فقهی، و در فروع دین بوده است. نمونه این ردّیات بین احمد بن داوود قمی و ابن قولویه رخ داده است. ابن قولویه کتابی دارد به نام العدد فی شهر رمضان، ردّیه‌ای بر این کتاب توسط احمد بن داوود به نام الردّ علی ابن قولویه فی الصیام نوشته شد؛ و ابن قولویه نیز در جواب آن، کتاب الردّ علی ابن داوود فی عدد شهر رمضان را نگاشت (رقم ۳۱۸، ۱۰۴۵).

هشام بن حکم نیز کتابی در ردّ بر هشام بن سالم و مؤمن طاق نگاشت (رقم ۱۱۶۴). این نوع کتب را می‌توان در لیست کتاب‌های شیخ مفید نیز مشاهده کرد؛ مانند: کتاب النقض علی ابن جنید فی اجتهاد الرأی (رقم ۱۰۶۷).

۵. کتب فهارس

محمد بن جعفر بن احمد معروف به ابن بظه از جمله شیعیانی است که کتاب فهرستی برای او ذکر شده است و نجاشی کتاب فهرست او را دارای اغلاط بسیار دانسته (رقم ۱۰۱۹) و در ذیل نام ابن قبه گوید: ابن بظه در فهرست مشایخ به نام ابن قبه اشاره کرده است (رقم ۱۰۲۳).

نجاشی در ضمن معرفی علی بن ابی صالح و ذکر کتاب‌های او گوید «قال حُمید فی فهرسته» (رقم ۶۷۵)، و همچنین برای بیان اسامی کتاب‌های عبیدالله بن احمد بن نهیک از فهرست حُمید بن زیاد استفاده می‌کند (رقم ۶۱۵)، ولی در شرح حال حُمید به کتاب فهرست اشاره‌ای نمی‌کند و تنها از کتاب الرجال نام می‌برد (رقم ۳۳۹). نام علی بن حسین بن علی مسعودی نیز جزو صاحبان فهارس ثبت شده است (رقم ۶۶۵).

۶. تاریخ و سیره

سیره، فتوحات، رده و مقاتل از جمله زمینه‌هایی است که شیعیان کتب بسیاری را درباره آنها نگاشته‌اند و مورخان بزرگی چون ابو مخنف در همه این شاخه‌ها کتاب تألیف نموده است.

نجاشی، ابو مخنف را از شاگردان امام صادق علیه السلام دانسته و گوید وی بزرگ مورخان کوفه است و مرویات او مورد اعتماد است. سپس اسامی کتاب‌های وی را نقل می‌کند که به مواردی اشاره می‌کنیم: کتاب المغازی، کتاب السقیفه، کتاب الرده، کتاب فتوح الاسلام، کتاب فتوح العراق، کتاب فتوح خراسان، کتاب الشوری، کتاب قتل عثمان، کتاب الجمل، کتاب الصفین، کتاب النهر، کتاب الحکمین، کتاب الغارات، کتاب مقتل امیرالمؤمنین علیه السلام، کتاب مقتل الحسین علیه السلام، کتاب مقتل الحسن علیه السلام، کتاب مقتل حجر بن عدی، کتاب اخبار زیاد، کتاب اخبار المختار، کتاب اخبار الحجاج، کتاب اخبار محمد بن ابی بکر، کتاب مقتل محمد، کتاب اخبار ابن الحنفیه، کتاب اخبار یوسف بن عمر، کتاب اخبار شیبب الخارجی، کتاب اخبار مطرف بن المغیره بن شعبه، کتاب اخبار آل مخنف بن سلیم، کتاب اخبار الحرث بن أسد الناجی و خروجه (رقم ۸۷۵).

عبدالعزیز بن یحیی جلودی رانیز می‌توان از دیگر مورخان بنام شیعه به شمار آورد، که ده‌ها کتاب تاریخی را به رشته تحریر درآورد. محدثان و بزرگان دیگری از میان شیعیان به تاریخ‌نگاری پرداخته‌اند که برای نمونه می‌توان از محمد بن ابی بکر اسکافی، حسین به همدان خصیبی، حسین بن علی بزوفری و ابراهیم بن محمد ثقفی یاد کرد.^۱

۷. ادبیات، صرف و نحو و شعر عرب

کتاب‌های شیعه در شاخه‌های مختلف ادبیات و شعر عرب بسیار است، به عنوان نمونه اسامی کتاب‌های ابن سکیت^۲ به این صورت است: کتاب اصلاح المنطق، کتاب الالفاظ، کتاب الاضداد، کتاب المذکر و المؤنث، کتاب المقصور والممدود، کتاب ما صنعه من شعر الشعراء امرء القیس، زهیر، النابغه، الأعشى، ابی داوود، فرزددق، حسان بن ثابت و ... (رقم ۱۲۱۴).

از دیگر بزرگان تشیع که در این عرصه قلم زده‌اند می‌توان به علی بن محمد عدوی شمشاطی (رقم ۶۸۹)، احمد بن ابراهیم بن اسماعیل الکاتب الندیم (رقم ۲۳۰) و حسین بن خالویه نحوی (رقم ۱۶۱) اشاره کرد.

۸. انساب و خاندان‌های عرب

هشام بن محمد بن سائب، نسابه بزرگ عرب، و از جمله شیعیانی است که در علم انساب تألیفات ارزشمندی دارد و گوید که من به بیماری مبتلا شدم و تمام علمم را از دست دادم، سپس به نزد امام صادق علیه السلام رفتم و او علمم مرا برگرداند.

نام برخی از کتاب‌های او چنین است: المذیل الکبیر فی النسب، انساب الامم، المعمرین، اخبار قریش، اخبار بنی تغلب و آیامهم و انسابهم، اخبار بنی عجل و انسابهم، اخبار تنوخ و انسابها، من سبب الی أمه من قبائل العرب و ... (رقم ۱۱۱۶).

احمد بن ابراهیم الکاتب الندیم نیز از جمله شیعیانی است که کتاب‌های: بنی مره بن

۱. برای مشاهده اسامی کتاب‌های این افراد به رجال نجاشی عنوان اسامی افراد در رجال نجاشی مراجعه کنید.

۲. عبارت نجاشی در مورد وی چنین است: کان متقدماً عند ابی جعفر الثانی و ابی الحسن وله عن ابی جعفر روایة و مسائل قتله المتوکل لأجل التشیع و امره مشهور و کان وجهاً فی علم العربیه و اللغة، ثقة مصداقاً لا یطعن علیه.

عوف، بنی عقیل، بنی عبدالله بن غطفان، بنی کلیب بن یربوع و... را در شناخت انساب و قبایل عرب نوشته است (رقم ۲۳۰).

۹. اصول فقه

گسترش روز افزون فقه و احادیث فقهی، و احساس نیاز به علم اصول، نگارش کتاب‌های اولیه اصولی را باعث شد، و رساله‌هایی در موضوعات الفاظ (رقم ۱۱۶۴)، عموم و خصوص، الاسماء و الاحکام (رقم ۶۸) و... نوشته شد. در پی پیدایش فقه حنفی و رواج قیاس و اجتهادهای شخصی کتاب‌هایی چون *النقض علی عیسی بن ابان فی الاجتهاد* (رقم ۶۸) نوشته شد.^۱ کتاب‌های اصولی رفته رفته کامل‌تر شدند تا این که شیخ مفید با نگارش کتاب *اصول الفقه* (رقم ۱۰۶۷) و شیخ طوسی در *العدة فی الاصول* (رقم ۱۰۶۸) این مباحث را به اوج خود رساندند.

۱۰. رجال

اکثر کتاب‌های رجالی که توسط شیعیان نوشته شده به دست ما نرسیده است، و از آن میان کتاب‌های فهرست طوسی، فهرست نجاشی، رجال طوسی و رجال البرقی تا عصر حاضر موجود است. کتاب رجال کشی که نجاشی از آن بسیار نقل می‌کند توسط شیخ طوسی، و بعد از اعمال نظر ایشان و با عنوان *اختیار معرفة الرجال* کشی به دست ما رسیده است.

کتاب‌های اولیه رجالی چون کتب عبدالله بن جبلة کنانی، حسن بن علی بن فضال، حسن بن حسین عرفی، حسن بن حسین سکونی، احمد بن علی علوی و احمد بن محمد بن سعید معروف به ابن عقده و... در طول زمان از بین رفته‌اند و تنها گزارش‌هایی از آنها در کتاب‌های رجالی دوره‌های بعد به چشم می‌خورد.^۲

البته این کتاب‌های رجالی، برخی لیست اسامی مشایخ اجازه فرد بوده، و برخی نام روایان از امامان، و برخی دیگر شامل مطالب و اطلاعات رجالی چون جرح و تعدیل و توثیق روایان که نگارش آنها از زمان صادقین علیهم السلام شروع شده است.

۱. همچنین رجوع کنید به *الرجال*، نجاشی، رقم ۵۷۵ و ۶۹۱.

۲. ن. ک: به رجال نجاشی ذیل عنوان هر کدام از اسامی.

۱۱. نجوم، طب و ...

نجاشی در مورد موسی بن حسن بن محمد معروف به ابن کبریا گوید: وی اطلاعات خوبی در زمینه نجوم داشت و کتاب الکافی فی احداث الأزمنا از اوست، سپس چنین می‌آورد: «وکان ابوالحسن بن کبریا هذا مع حسن معرفته بعلم النجوم حسن العبادة والدین» (رقم ۱۰۸۰).

احمد بن محمد بن خالد برقی، احمد بن محمد بن احمد و محمد بن مسعود عیاشی نیز کتاب‌هایی در علم نجوم به رشته تحریر در آورده‌اند. نگارش کتاب‌های طبی نیز امری معمول در بین شیعیان بوده است و محمد بن احمد اشعری، موسی بن حسن اشعری و علی بن حسن فضال کتاب‌های طبی داشته‌اند.^۱

ب. شناخت انواع کتاب‌های حدیثی

۱. اصل و کتاب

در تعریف «اصل» و بیان تفاوت آن با «کتاب» نظریات گوناگونی مطرح است که مجال بیان آنها نیست و تنها نظر شیخ آغا بزرگ تهرانی را ذکر می‌کنیم که می‌گوید: «اصل عنوانی است که به طور اخص بر پاره‌ای از کتب و مجموعه‌های حدیثی اطلاق می‌شود، در صورتی که کتاب بر کلیه مجموعه‌های حدیثی قابل اطلاق است» (تاریخ عمومی حدیث، ص ۲۵۶).

نام بسیاری از صاحبان «اصول و کتب» را می‌توان به راحتی در رجال نجاشی و با یک جستجوی ساده پیدا کرد.

۲. کتب حدیثی با موضوع خاص

بعد از نگارش اصول و کتاب‌های اولیه که مجموعه‌ای از چند حدیث بود، کتاب‌های بزرگ‌تری با موضوعات فقهی و کلامی و ... نگارش یافت که شامل موضوعاتی چون نماز، روزه، حج، امامت، غیبت و ... می‌شود.

۱. ن. ک: به رجال نجاشی ذیل عنوان هر کدام از اسامی.

۳. جوامع حدیثی

بعد از انتشار حدیث در جامعه اسلامی و بخصوص پس از عصر صادقین علیهم السلام کتاب‌هایی که شامل ابواب مختلف فقهی بود نوشته شدند. تعداد این ابواب در زمان حسین بن سعید اهوازی به سی باب رسید و از این رو این مجموعه‌ها به کتاب‌های ثلاثین شهرت یافت (رقم ۱۳۶). صفوان بن یحیی، علی بن مهزیار و محمد بن حسن صفار نیز کتاب‌هایی مثل ثلاثین حسین بن سعید تألیف نمودند^۱ و باگذشت زمان و افزایش ابواب فقهی کتاب‌های اربعه حدیثی شیعه پا به عرصه ظهور نهاد.

۴. مسائل و توقیعات

باگسترش تشیع در اقصی نقاط بلاد اسلامی و میسر نبودن دسترسی آسان به امامان، شیعیان سؤالات خود را به وسیله نامه‌هایی به محضر ائمه علیهم السلام می‌فرستادند. برخی از محدثان این نامه‌ها را جمع‌آوری و تحت عنوان مسائل تدوین کردند. از جمله این افراد عبدالله بن جعفر حمیری است که کتاب‌های: مسائل الرجال و مکاتباتهم ابا الحسن الثالث علیه السلام، مسائل لأبی محمد الحسن علیه السلام علی ید محمد بن عثمان عمری، مسائل ابی محمد و... را تدوین کرد (رقم ۵۷۳).

زکریا ابن آدم، محمد بن سلیمان بن حسن، هارون بن مسلم، یعقوب بن یزید، یعقوب بن اسحاق بن سکیت و علی بن جعفر نیز کتبی هایی به همین نام تنظیم و تألیف کردند.^۲

ج. اطلاعات کتاب‌شناختی و جانبی در مورد کتاب

نجاشی در مواردی به ذکر عنوان کتاب بسنده نکرده و توضیحاتی در مورد آن ارائه نموده است که نمونه‌هایی از آن را یادآور می‌شویم.

۱. ن. ک: رجال نجاشی ذیل نام هر کدام از افراد.

۲. ن. ک: به رجال نجاشی ذیل نام هر کدام از راویان.

۱. تشکیک در انتساب کتاب به مؤلف

یکی از کاربردهای فهرست نجاشی کمک به اثبات انتساب کتاب به مؤلف است، ولی مرحوم نجاشی در مواردی نیز نسبت به این انتساب‌ها تشکیک نموده است. به عنوان مثال در مورد کتاب‌های علی بن ابی صالح گوید: «ولیس اعلم هذه الكتب له أو رواها عن الرجال». البته نجاشی طریقی به این کتاب‌ها ندارد و تنها نام آنها را به واسطه فهرست حمید بن زیاد نقل می‌کند (رقم ۶۷۵). وی همچنین در مورد کتاب علی بن حسن بن فضال چنین آورده: «رأيت جماعة من شيوخنا يذكرون الكتاب المنسوب الى علي بن الحسن بن فضال المعروف بأصفياء امير المؤمنين عليه السلام و يقولون أنه موضوع عليه، لا اصل له والله اعلم» (رقم ۶۷۶).

نجاشی در مورد انتساب کتاب المشذّر به علی بن ابراهیم بن هاشم نیز تشکیک کرده و معتقد است که انتساب این کتاب به علی بن ابراهیم مورد تردید است (رقم ۶۸۰).

۲. رد محتوای کتاب

حسن بن عباس بن حریش کتابی با عنوان انا انزلناه في ليلة القدر دارد که نجاشی آن را «ردی الحدیث و مضطرب الالفاظ» می‌داند (رقم ۱۳۸).

همچنین کتب بسیاری را به تخلیط متهم کرده (رقم ۶۶۰، ۵۶۶، ۱۵۹) و در مورد کتاب‌های محمد بن اوربمه گوید: «و کتبه صحاح الآ کتاباً ینسب الیه، ترجمته تفسیر الباطن، فإِنَّه مخلط» (رقم ۸۹۱).

نجاشی پس از معرفی مؤمن الطاق گوید: وی کتاب خوبی داشته که برخی افراد پس از او روایات جعلی به آن افزوده‌اند (رقم ۸۸۶).

۳. تأیید محتوای کتاب

نجاشی پس از تضعیف حسین بن عبیدالله سعدی در مورد کتاب‌های او چنین می‌نگارد: «او کتاب‌هایی دارد که احادیث آنها صحیح است، از جمله آنها کتاب توحید و...» (رقم ۸۶). در موارد دیگری نیز نجاشی نظر مثبتی راجع به کتاب‌های حسین بن بسطام (رقم ۷۹) و حسن بن علی بن نعمان (رقم ۸۱) ارائه می‌کند.

۴. بیان شهرت کتاب

کتاب المتمسک بحبل آل رسول که توسط حسن بن علی بن ابی عقیل نوشته شده بود در میان شیعیان شهرت فراوانی داشته است به گونه‌ای که بنا به نقل نجاشی هیچ حاجی از خراسان نمی‌آمد مگر این که در پی این کتاب بود و چندین نسخه از آن را می‌خرید (رقم ۱۰۰).

در موارد دیگری نیز نجاشی از شهرت و کثرت راویان کتاب‌های عبدالله بن غالب اسدی (رقم ۵۸۲)، حسن بن ظریف (رقم ۱۴۰) و حسن بن محمد حضرمی (رقم ۱۰۵) سخن به میان می‌آورد، و بی‌شک شهرت یک کتاب در میان شیعیان قرینه‌ای برای صحت احادیث آن است، و بر عکس عدم اشتهار یک کتاب قرینه‌ای برای طرد احادیث آن است چنان که کتاب دلائل خروج القائم علیه السلام و الملاحم به گفته نجاشی چندان مشهور نیست (رقم ۱۰۱)، و شاید به همین دلیل باشد که وی نیز آن را مشاهده نکرده است.

۵. اشاره به حجم و مضمون کتاب

چند مورد از توضیحات نجاشی در مورد کتاب‌های علی بن محمد عدوی بدین صورت است: کتاب الانوار و الثمار به نقل سلامة بن ذکاء شامل ۲۵۰۰ ورقه است. همچنین است کتاب النزّه و ابتهاج، همو حجم کتاب شرح الحماسة الاولى را که ابوتمام برای عبدالله بن طاهر سروده، ۷۴۷۰ بیت می‌داند (رقم ۶۸۹).

نجاشی یادآور می‌شود که کتاب حنان بن سدير با جمله «اذا اراد الله قبض روح» شروع می‌شود (رقم ۳۷۸)، وی در مواردی نیز به شمارش ابواب کتاب‌ها می‌پردازد چنان که در مورد کتاب کافی کلینی و تهذیب الشریعه ابن جنید شاهد هستیم (رقم ۱۰۲۶، ۱۰۴۷).

د. آشنایی با توزیع جغرافیایی جمعیت شیعه

بسیاری از کتاب‌های شیعیان به درخواست و سؤال فرد یا گروهی خاص نوشته شده است. بررسی عناوین کتاب‌ها می‌تواند ما را در جهت شناخت توزیع جغرافیایی

جمعیت شیعه یاری کند. به چند نمونه از این کتاب‌ها در میان آثار شیخ مفید دقت کنید: رساله الجنیدی الی اهل مصر، جوابات اهل الدینور، جوابات اهل طبرستان، جوابات اهل موصل فی العدد و الرؤیه، الأجوبه عن المسائل الخوارزمیه، المسائل الوارده عن ابی عبدالله محمد بن عبدالرحمن الفارسی المقیم بالمشهد بالنویند جان، جواب اهل جرجان فی تحریم الفقاع، جواب اهل الرقه فی الاهله و العدد (رقم ۱۰۶۷). با توجه به این اسامی می‌توان گفت شیعه در مناطقی چون مصر، دینور، طبرستان، موصل، خوارزم، گرگان، ورقه حضور جدی داشته است. درخواست‌هایی نیز از شهرهای واسط، قزوین، مصر، بصره، کوفه، مدائن و بغداد باعث تألیف کتاب‌هایی توسط شیخ صدوق شد (رقم ۱۰۴۹).

ه شناخت بزرگان تشیع

کتاب‌هایی که با عنوان «جوابات...» نوشته شده، بیشتر در جواب سؤالات شیعیان از بزرگان و عالمان تشیع نگاشته شده است. از این رو می‌توان با مراجعه به اسم این کتاب‌ها، عالمان بزرگ شیعه را شناخت. برای مثال در فهرست کتاب‌های شیخ مفید چنین می‌بینیم: جواب ابی محمد الحسن بن الحسین النویند جانی المقیم بمشهد عثمان، جواب ابی الفتح محمد بن علی بن عثمان، کتاب المسائل الوارده عن ابی عبدالله محمد بن عبدالرحمن الفارسی المقیم بالمشهد بالنویند جان، جواب ابن الفرج ابن اسحاق عما یفسد الصلاة، کتاب جوابات المافروخی فی المسائل، (رقم ۱۰۶۷)... از دیگر بزرگانی که با علمای شیعه در ارتباط بوده‌اند می‌توان به ابن قبه (رقم ۱۴۸)، سبکتکین، ابو محمد فارسی (رقم ۱۰۴۹)، محمد بن بلال (رقم ۶۸۰)، معزالدوله (رقم ۱۰۴۷) ابو جعفر قمی (رقم ۱۰۶۷) و امیر ابو عبدالله (رقم ۱۰۶۷) اشاره کرد.

و. شناخت مخالفان مکتب تشیع

اوج‌گیری مباحثات کلامی و فقهی و پیدایش فرقه‌ها و نحله‌های گوناگون فکری موجب پیدایش نوع خاصی از تألیفات شد که به کتاب‌های ردّیه معروف هستند.

کتاب‌های ردیه در جواب یک تفکر و شخص خاص نوشته می‌شد که معمولاً از فرقه‌های مخالف شیعیان محسوب می‌شدند. با مطالعه عناوین کتاب‌های شیخ مفید با برخی از این افراد آشنا می‌شویم:

الرد علی الجاحظ العثمانيه، النقض علی ابی عبدالله بصری کتابه فی المتعه، نقض الخمس عشرة مسأله علی البلخی، نقض الامامه علی جعفر بن حرب، الرد علی الخالدي فی الامامة، الرد علی العتيقی فی الشوری، الرد علی الکرابسی فی الامامة، الرد علی الجبائی فی التفسیر، الرد علی اصحاب الحلاج، کتاب الرد علی ابن عون فی المخلوق، الرد علی ابن رشید فی الامامة، الرد علی ابن الأختید فی الامامة و... (رقم ۱۰۶۷).

کتاب ردیه برخی مواقع در رد طرز فکر و گرایش خاصی از شیعیان نوشته می‌شد. کتاب الرد علی علی بن ابراهیم بن هاشم فی معنی هشام و یونس که توسط سعد بن عبدالله اشعری (رقم ۴۶۷) نوشته شده از این نمونه است، کتاب‌های هشام بن حکم (رقم ۱۱۶۴) با عنوان الرد علی هشام الجوالیقی و کتابه علی شیطان الطاق نیز از این دست به حساب می‌آید.^۱

در فصلنامه

شماره اول
بهار و تابستان ۸۵

ز. آشنایی با عالمان و متفکران شیعه در عرصه‌های مختلف

غالب کتاب‌هایی که توسط عبدالعزیز بن یحیی جلودی (رقم ۶۴۰) و ابو مخنف (رقم ۸۷۵) نوشته شده، در زمینه تاریخ است و از این رو می‌توان این دو را از مورخان بزرگ شیعه محسوب کرد. در کلام هم اسماعیل بن علی نوبختی (رقم ۱۴۸)، هشام بن حکم (رقم ۱۱۶۴)، ابن قبه (رقم ۱۰۲۳) و شیخ مفید (رقم ۱۰۶۷) کتاب‌های بسیاری تألیف کرده‌اند. کتاب‌های ثلاثین حسین بن سعید (رقم ۱۳۶) در فقه، از تبحر وی در این زمینه حکایت می‌کند. حسین بن خالویه (رقم ۱۶۱) و ابن سکیت (رقم ۱۲۱۴) را نیز می‌توان از بزرگان ادبیات عرب و نحو دانست.^۲

۱. مراجعه شود به بخش «کتاب‌های ردیه» در همین مقاله.

۲. رجوع شود به بخش «شناخت موضوعات کتاب‌های شیعیان» از همین مقاله.

آنچه مطرح شد نمونه‌ای از اطلاعاتی بود که صرفاً از مطالعه اسامی کتاب‌های شیعیان در رجال نجاشی به دست می‌آید، بررسی اسناد این کتاب‌ها و بررسی تطبیقی بین فهرست طوسی و الرجال نجاشی نیز اطلاعات ذی‌قیمتی در اختیار ما قرار می‌دهد که در فرصتی دیگر به آن می‌پردازیم.

منابع:

رجال نجاشی، تحقیق آقای شبیری زنجانی، مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ ششم ۱۴۱۸ ه. ق.
تاریخ عمومی حدیث، دکتر مجید معارف، انتشارات کویر، تهران، چاپ دوم، ۱۳۸۱.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی